

Сергій Шевельов
Вітає
Август

ЮРІЙ ШЕВЕЛЬОВ

**ЧЕРНІГІВЩИНА В ФОРМУВАННІ
НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ
ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ**

**Відбитка із Збірника присвяченого пам'яті З. Кузелі
Записки НТШ т. CLXIX**

Париж - Нью Йорк 1961

ЧЕРНІГІВЩИНА В ФОРМУВАННІ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

До постанови питання

Мова літератури в Гетьманщині 17-18 ст., поскільки вона спиралася на усну мову, відбивала насамперед українські північно-східні говірки. Причини цього ясні з першого погляду: культурні центри Гетьманщини — Батурин, Глухів, Новгород-Сіверський, Стародуб, ба й Київ лежали на терені цих говірок. Зрештою й суто кількісно ці говірки були мовою більшості населення. У дальшому я зватиму ці говірки чернігівськими, бо їхнє ядро лежало на терені сучасної Чернігівщини, але не слід спускати з ока, що тоді не різнилися істотно від суто чернігівських говірок і говірки сучасної північної Полтавщини, які тепер мають перехідний характер на північній основі. Отже, з десятиох полків, на які була поділена Гетьманщина, п'ять можна вважати за суцільно північно-українські з говіркового погляду (Стародуб, Глухів, Чернігів, Ніжен, Прилука), чотири — за переважно північно-українські (Лубні, Переяслав ¹⁾, Гадяч, Миргород), і тільки один говорив лише мовою південно-східнього типу (Полтавський).

Ця чернігівська традиція української літературної мови не згасла одночасно з ліквідацією Гетьманщини, а плекалася або давалася взнаки протягом усього 18, а почасти й на початку 19 ст. Характеристичний деталь, що свідчить про збереження цієї

---

1) Про північну основу переяславських говірок, що відчувається ще й тепер, див. О. Д (орошкевич). Сторінка для характеристики говірки с. Хоцьок, Переяславського пов. на Полтавщині, Філологічний збірник пам'яті К. Михальчука, Київ 1915; В. Бражнов. Фонетичні риси говірок Переяслав-Хмельницького району на Київщині. **Полтавсько-київський діалект — основа української національної мови**, Збірник статей, Ак. Наук. Укр. РСР, Київ 1954. Щодо лубенських говірок — у тому ж збірнику І. Варченко. Рефлексія давнього *o* в лубенських говірках, зокрема ст. 67.

традиції, є те, що в історичних творах кінця 18 — початку 19 ст. козацький гетьман Самійло Кішка систематично виступає в північно-українській фонетичній формі — *Кушка*, — так, приміром, у Краткое описание Малороссии ²⁾, у Краткое описание о козацко-малороссийском народе П. Симоновського ³⁾, у Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообщем А. Рігельмана ⁴⁾ і, нарешті, в «История Русов» ⁵⁾.

Становище це яскраво відбилосся в виданому 1786 р. описі Чернігівського намісництва Оп. Шафонського. Шафонський ділить українські говірки на три групи. Перша група, що її він зве північно-західньою смугою (між Десною, Іпутью, Сожем і Дніпром), не викликає в нього спеціальної оцінки, він тільки відзначає її близькість до білоруських говірок. З приводу того, що я називаю тут чернігівськими говірками, Шафонський пише: «Другая северо-южная или средняя полоса, от севера к югу лежащая, заключает в себе жителей, которые между реками Десною, Сеймом, Сулою по город Лубны, от Лубен вправо опять к реке Десне и Днепру по город Киев обитают, как-то уезды: часть Глуховского, Кролевецкого, Коропский, Конотопский, южную часть уезда Сосницкого, уезд Березинский, по левую сторону Днепра лежащие селения уезда Черниговского, уезд Борзенский, Нежинский, Прилуцкий, по правой стороне реки Сулы лежащие селения уезда Лохвицкого, Глинского и Роменского, уезд Остерский, Киевский, часть Козелецкого, Пирятинский и часть Лубенского. В сей полосе *самый чистый* малороссийский язык употребляется, который литовского очень мягкого, ни *степного грубого* и *тяжелого выговора* не имеет». Те, що лежить далі на південь, зневажливо схарактеризоване такими словами: «Во всей сей полосе наречие употребляется твердое и грубое и от обеих первых отменное, например: в Полесье говорят: *конь, нож, вол*, в Глухове и Нежине — *кунь, нуж, вул*, а за Лубнами — *кинъ, ниж, вил*» ⁶⁾.

Не треба спеціально доводити, що ані поняття чистоти мови, ані поняття «грубости» не мають об'єктивних підстав у цих і подібних судженнях, а тільки відбивають соціальну оцінку мовців. Літературна мова не тому літературна, що вона чистіша й «ніжніша», а тому здається витонченішою й чистішою, що во-

---

2) Видане при Летопись Самовидца. Киевская временная комиссия для разбора древних актов. Київ 1878. Див. за показником.

3) Чтения Общества любителей истории и древностей российских при Московском университете, 1847, ст. 4.

4) Чтения..., 1847, ч. I, ст. 35-37; ч. II, ст. 169.

5) У виданні О. Бодяньського — История Русов или Малой России. Сочинение Георгия Кониского. Москва 1846 (Відбитка з Чтения...), ст. 45. Кушка тут названий Дам'яном.

6) Черниговского наместничества топографическое описание... сочиненное... Афанасием Шафонским. Цигую з видання М. Судієнка, Київ 1851, ст. 24-25. Підкреслення мої.

на літературна. Свідчення Шафонського — свідчення про вищість тих говірок, які він звик частіше бачити й чути в літературному оформленні.

Становище починає змінюватися на межі 18 і 19 ст. У своїй книжці «Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях», ч. I, виданій 1798 р. в Петербурзі, Яків Мих. Маркович уважає за «грубі» вже не на південь від чернігівських положені говірки — назвімо їх тут і далі умовно полтавськими, — а ті, що лежать на північ від чернігівських, себто в термінології Шафонського литовські або польські; щождо чернігівських і полтавських говірок, то вони для нього вже стоять на одному рівні. Він пише, що північні мешканці «употребляют грубейшую пищу... Такова участь и наречия их, которое щечочет ухо малороссиянина степной и средней полосы» ⁷⁾. Якщо для Шафонського північні говірки були неутральні, чернігівські — забарвлені позитивно, а полтавські — негативно, то для Марковича негативно забарвлення набрали північні говірки, а чернігівські і полтавські розцінюються однаково. Бачимо переоцінку цінностей, але пріоритету полтавських говірок ще нема.

Цей пріоритет стверджує «Грамматика малороссийского наречия» Ол. Павловського, що її рукопис був викінчений на 1805 рік. Для Павловського зразкові ті говірки, де о чергується з і, себто полтавські (південно-західні він не знав), тоді як «ближайшие к Литве и грубейшие малороссияне выговаривают оно так, как у или ю, мешая будто с j» ⁸⁾. Хоч найближчою для Павловського особисто була саме мова чернігівського типу з чергуванням о з у або з и, як він це часом ненавмисне прозраджує, особливо в тих словах, етимологія яких йому була неясна (*далыбу* 32, *магайбу* 44, *пробу* 53; *дзвин* 2, *паньв* Gen. pl. 6, 91, *одырвецьця* 85, *потым* 90, *одбрыв* 93, *у одный свытыні* 36 та ін.), але він орієнтується на вимову з і і запроваджує її скрізь, де тільки міг того допильнувати. Називаючи північні говірки київським наріччям, він прямо констатує переорієнтацію літературної мови на південні говірки: «Однако же я не спорю и в том, что *ныне* (підкреслив я. Ю. Ш.) полтавское наречие киевскому предпочитается, и не без причины» ^{8а)}.

Так переорієнтація української літературної мови з чернігівської основи на полтавську припадає приблизно на час 1786 - 1805 рр. Причин її, мабуть, треба шукати в піднесенні Полтави й пізніше Харкова як культурних центрів при одночасному за-

---

7) Цитую за А. Лазаревский. Прегние изыскатели малорусской старины. Киевская старина 47, 1894, ст. 370.

8) Ал. Павловский. Грамматика малороссийского наречия... СПб 1818, ст. 4.

8а) Ал. Павловский. Прибавление к грамматике малороссийского наречия, или ответ на рецензию, сделанную (sic!) на оную грамматику. СПб 1822, ст. 15-16.

непаді старих центрів на Чернігівщині. Тут знаходять свій початок ті факти, що стали за основу загально поширеної тези про полтавську (і київську) основу нової української літературної мови, себто мови від часів Котляревського.

Часто повторювані формули легко втрачають свій зміст і стають порожнім загальником, відірваним від фактів. Якщо під говірковою основою літературної мови розуміти певну суму найтипівіших фонетичних, морфологічних і словникових прикмет, то твердження про південно-східню говіркову основу української літературної мови слухне. Але коли приймається, що літературна мова в усьому тому, що робить її системою, збігається з системою говірки, то це — принаймні в випадку української мови, ані трохи не відповідає дійсності. Українська літературна мова як система збудована на різноговірковій синтезі. Кількісно, мабуть, серед цеглин цієї будови переважають полтавсько-київські, хоч і цього не можна твердити категорично, бо ніхто такої статистики не зробив, якщо взагалі її зробити можливо. Але вирішує тут не кількість.

Деінде я показав участь у українській літературній мові південно-західніх елементів і важливість цієї участі, як і шляхи їх проникання до літературної мови ⁹⁾. Та переважна маса цих елементів продирається до літературної мови після 60-х років 19 ст. Чи означає це, що перед цим українська літературна мова, — орієнтовно беручи в межах 1798-1863, — була чистою південно-східньою мовою? Досить простого погляду на факти, щоб піддати сумнівіві подібні твердження. Найвиразніше це видно в морфології дієслова, де факти ясні навіть для спостерігача, не озброєного лінгвістично. Південно-східні говірки зліквідували чергування приголосних у першій особі однини дієслів 2 дієвідміни (*ходю, молотю, возю, носю*), втратили закінчення *-ть* у 3 особі однини тих таки дієслів не під наголосом (*він ходє, носє*). Були спроби впровадити ці форми в літературну мову (Лисавець Тобілевич, Слобожанин Олесь, південно-киятин Кримський та ін.), але вони не прищепилися. Звичайно кажуть, що тут на перешкоді стала книжна традиція. Але яка книжна традиція? Найдавніша книжна традиція була церковнослов'янська, та вона дала б форми типу *хожду, м(оло)щу...* Книжна традиція, про яку тут мова, — це традиція літературної мови, спертої на чернігівські говірки.

Чи вона проявилася тільки в морфології дієслова? Це було б щонайменше дивно.

Ігнорування чернігівської традиції в розвитку нової літературної мови базується не на дослідженні матеріалу, а радше на деяких теоретичних постулятах. З одного боку, воно впливає

---

9) Юрій Шерех. Галичина в формуванні нової української літературної мови, Мюнхен 1949 (Циклостиль).

з народницького заперечення української літератури перед Котляревським як штучної, схоластичної, протинародної. Котляревський у цій оцінці виступає піонером нового підходу, нової орієнтації — на селянина й його мову, він починає літературну мову заново, на мало не порожньому місці. Усе фальшиве в цій народницькій концепції. Жадна літературна мова не була народною. Котляревський відтворював радше мову бурсаків-семинаристів і дрібних панів, ніж селян. І нарешті, він був більше продовжувач попередньої традиції, ніж новатор, тим менше — революціонер. Переємність між мовою літератури 18 і 19 ст. далеко більша, ніж це припускається.

Подруге, знову ж таки в народницькому дусі, літературну мову ототожнили з літературою, а літературу з біографією письменників. Полтавського походження Котляревського й київського походження Шевченка вистачило для тези про киево-полтавську основу літературної мови. Тим часом полтавець Котляревський зовсім не кочмав писати достеменно полтавською говіркою, і звенигородчанин Шевченко міг дуже далеко відходити від рідної говірки. Літературна мова — штучний витвір високо розвиненого суспільства, а не відтворення почутого «з уст народу».

У цій статті можна тільки поставити питання. Але, здається, навіть того малого матеріалу, що може бути тут поданий, вистачає для того, щоб висунути такі дві тези:

1. Чернігівська традиція була обмежена, але не припинена в українській літературній мові 19 сторіччя. Протягом усього 19 ст. Чернігівщина істотно впливала на літературну мову, і цей вплив існує й тепер.

2. Для першої половини 19 сторіччя (орієнтовно 1798—1863) змагання чернігівських елементів з полтавськими й південно-київськими було визначальне для формування української літературної мови, як для часу від 1863 р. визначальне було змагання південно-західних елементів (галицьких) із східними (південно-київськими, полтавськими й чернігівськими)¹⁰.

На доказ цих тез наведу деякі факти з мови Павловського, Котляревського й Шевченка.

Павловський у своїй Граматиці, як уже сказано, свідомо орієнтується на полтавський тип мови. Та об'єктивно велику данину він сплачує чернігівському типові. Причин цього було дві. Поперше, Павловський, як я намагаюся довести в іншому місці¹¹), біографічно був зв'язаний з околицями Глухова або Пу-

10) Нагадую, що межу між «полтавськими» й «чернігівськими» говірками я проводжу тут так, що північну частину Полтавщини (приблизно до межі південно-східних і перехідних говірок на малі Ганцова — див. ЗІФВ ВУАН 4, Київ 1924) розглядаю як частину чернігівських говірок.

11) G. Y. Schevelov. «Die Grammatik der «kleinrussischen Mundart» von Pavlovskij und ihr Autor. Zeitschrift für slavische Philologie, XXVII, 1, 1958.

тивля, себто з типовими чернігівськими говірками. Подруге, Павловський був зв'язаний з літературою свого часу. Він сам перелічує її головні твори: «Напечатанная и публикую с удовольствием принятая и перелыцованая Виргиліева Енеида; Диалогы рожественській и воскресенській; Вірша, говоренная Запорозьському Гетьману на Вельк-день; Замысл на попа, и еще некоторые»¹²⁾.

Згадані діялоги — це, мабуть, інтермедії з «Комическое дѣйствие на Рождество Христово» Митрофана Довгалевського і з «Воскресение мертвых» Георгія Кониського. Вони рясніють такими північно-українськими формами, як *Пархум, острунуг, тулко; рабон, курат* (= рябої, курять), *да* (= та) тощо¹³⁾. Вірша на Великдень своєю мовою не така витримано чернігівська, але і вона має в своїй мові сильне північне забарвлення:

а. Спорадично *у* з *о* в первісно закритому складі: *пробу*;

б. Спорадично зберігається без змін *о* в закритому ненаголошеному складі: *дождав, под ноги, карность, подбит, подпрягу*;

в. Спорадично стверділе *р*: *цара* (Род. відм.);

г. Дав. відм. одн. іменників чол. роду на *-у*: *Адаму*;

г. Наз. мн. прикметників на *-и*: *ворота отперти*;

д. Часті нестягнені прикметники: *злии духи, власныи мухи, тое, злии раны*;

е. Дієслова 2 дієвідміни зберігають у 3 особі одн. закінчення *-ить* не під наголосом: *крутить, мислить*¹⁴⁾.

Яскраво північний характер мови «Замысла на попа» І. Некрашевича, священика с. Вишеньки Остерського повіту, з його *вюн, тюлки, титаруе* (тверде *р!*), *править* (3 особа одн. з закінченням *-ить!*)¹⁵⁾ — річ загально відома і не потребує доказів.

Отже, й уся літературна традиція, на яку спирався Павловський, — до «Енеїди» я ще повернуся, — була чернігівська. Біографічні обставини й культурна традиція спільно схиляли Павловського всупереч його принциповій настанові на північний характер його мови. Що ж дивного, що знаходимо силу північних елементів і в його фонетиці, і в морфології, і в словнику. У фонетиці, крім уже згаданого спорадичного *у*, *и* з *о*, відзначаю:

а. *о* зберігається в закритих складах не під наголосом: *го-нѣць* (32), *зѣщепка* (36), *лѣскот* (43), *мановцѣм* (44), *хѣтор* (63) та ін.;

б. Спорадично проявляється акання: *позяхаю* (52), *казявка* (70), *ракѣта* (72);

---

12) Павловський, ст. 111. Правопис українських слів зберігаю, за винятком кінцевих *ъ*, правопис російського тексту в Павловського модернізую.

13) Беру приклади на вибірку з О. Білецький. Хрестоматія давньої української літератури, Київ 1949, ст. 340, 350.

14) Там таки, ст. 368-370.

15) Н. Кістяківська. Твори Івана Некрашевича, Київ 1929, ст. 20.

в. и переходить в і по к, г: *кій, кігиця* (39), *сокіра* (59), *дорогіми* (89) та ін.¹⁶;

г. р стверділо: *вечераю* (28), *чвыра* (103) та ін.;

г. й по и має тенденцію відпадати: *шуты глечычок* (85), *прыдеш* (89) та ін.;

д. Іменники типу *зілля* мають довгі приголосні плюс е (Павловський позначає його Ъ): *насиньнѣ* (7), *весільнѣ* (28) та ін.;

е. д чергується з ж в дієсловах 2 дієвідміни: *паскужу* (50), *шкожу* (66) та ін.

У морфології Павловський знає:

а. Дав. одн. іменників чол. роду на *-у*: *пану* (6), *козаку* (98) та ін. Форма на *-ові, -еві*, за його словами, «редко употребляется в именах вещей одушевленных..., а и того реже в неодушевленных» (6), хоч, відповідно до його високої оцінки південних говірок, ця форма означає, на його думку, «умягчение грубости наречия»;

б. Нестягнені прикметники: *гарная — гарнеѣ — гарныи* (10);

в. Наз. відм. мн. прикметників на *-и*: *густы терны* (90);

г. Займенник *сей* має в непрямих відмінках і: *сіх, сім, сіми* (в літературній мові ці форми відбилися в формі сполучника *буцим* із *будь + сім!*);

г. У 3 особі одн. дієслів 2 дієвідміни закінчення *-итъ* не під наголосом: *крутитъ, мутитъ* (96) і тільки так.

Нарешті словник Павловського — типово чернігівський, але розмір цієї статті не дає змоги подати докладну аналізу лексики, і я змушений відіслати читача до вже згадуваної моєї статті про Граматику Павловського.

Якщо мова Павловського в намірі — полтавська, а в суті переважно чернігівська, то в Котляревського знаходимо вже перевагу полтавських елементів. Чернігівські елементи в нього не зумовлені біографічно, а завдячені тільки літературній традиції. Проте вони раз-у-раз виступають як варіанти полтавських форм. Н. Янко-Триницька висловила думку, що «варіабельність усіх елементів мови, що так різноманітно виявляється в мові Котляревського, є неминуча на перших етапах розвитку всякої літературної мови»¹⁷. Та напевне кількість варіантів була б куди менша в Котляревського, якби він просто фіксував одну — полтавську — говірку і не мав би віддавати данини літературній традиції. А так знаходимо в нього поруч *сирівець*, з південним оформленням, і *яловець*, з північним, (I, 28), од і дуже рідко *від, зомну* (II, 27), *локоть* (II, 28), але *мізок* (IV, 3); *замуж* (III, 50); дав. одн. «Він *Даресові* задасть» (II, 34), але «Дай моему *Да-*

16) Пор. в околицях Яготина й на Роменщині — П. Бузук. Діалектологічний нарис Полтавщини. Український діалектологічний збірник 2. Київ 1929, ст. 173, 194.

17) (Н.) Янко-Триницька. Паралелізми в мові Ів. Котляревського. Мовознавство 10, 1936, ст. 79.

ресу сили (II, 32); наз. відм. мн. прикметників на *-и*: «Ви... ради мордувать людей» (VI, 94); часто вживані нестягнені прикметники ¹⁸⁾; чергування приголосних у 1 особі одн. дієслів 2 дієвідміни: «Я бебехів вам *надсажу*» (II, 21) тощо. Щоправда, вагання в цих категоріях можна знайти і в самих (центрально-) полтавських говірках, де вони завдячені впливові північно-українських говірок, але кількість варіантів у мові Котляревського тяжко пояснити самим посиланням на варіантність полтавських говірок.

Самі варіанти різних списків і видань «Енеїди», зібрані Марковським ¹⁹⁾, показують характеристичні вагання між північними й південними — чернігівськими й полтавськими — формами. Наприклад, на одній лише навмання взятій сторінці (155) знаходимо варіанти *пѣзна* — *позна* (рефлексія *о* в закритих ненаголошених складах), *гыряви* — *гырavy* (закінчення наз. відм. мн. прикметників), *да* — *та*, *прійшли* — *пришли* (втрата *й* по *и*), *утыхомырся* — *утыхомирься* (ствердіння *р* чи брак його). Численні збіги лексики Котляревського з словником Павловського, спертим на чернігівські говірки, я наводжу в своїй уже згадуваній статті про Граматику Павловського.

Отже, мова Котляревського при своїй виразній полтавській основі ввібрала в себе з літературної традиції чимало чернігівських елементів. Було б цікаво й важливо простежити їх докладніше в Котляревського й котляревців, як і в ранніх романтиків, але рамки цієї статті обмежують мене до самої постави питання.

Творчість Шевченка не принесла українській літературній мові звільнення від північно-українських елементів, хоч у нього вже годі шукати таких виразно північних проявів, як перехід *о* в *у* тощо, навіть у рештках. Увагу на північно-українські елементи в мові Шевченка звернено вже давно, поскільки йдеться про фонетику й морфологію. Синявський, що вивчав цю сторону мови Шевченка за його рукописами — конечна передумова для студій мови Шевченка, — перелічує типові властивості поетової фонетики й морфології. З них деякі характеризують північні говірки, головне в їх смузі, перехідні до південних говірок. Назву тут ці риси, спрямовуючи за більшим числом прикладів до Синявського:

1. *о*, *е* в закритих складах часто не переходять в *і* не під наголосом, — починаючи від форми *ясен* у перших рядках «*Причинної*», пор. також *регот*, *осень*, *окром* ²⁰⁾ тощо. Важко сказати, якою мірою можна вбачати в цьому данину літературній

18) Пор. приклади там таки, ст. 61, 63, 65.

19) М. Марковський. Найдавніший список «Енеїди» І. П. Котляревського й деякі думки про генезу цього твору, Київ 1927, ст. 110 і далі.

20) О. Синявський. Елементи Шевченкової мови, їх походження й значення. Культура українського слова, Збірник І. Київ 1930, ст. 13, 14; М.

традиції. Можливо, що має рацію Синявський, коментуючи це явище так: «Вплив північно-українських говорів у цім саме був досить помітний у тому говорі, що до нього належав Шевченко»²¹⁾. Безпосередній вплив говірки міг пробитися також у

2. Спорадичне ствердіння *р*: *ликарувати*, гіперичне *кроки*, вагання між *байстрюк* і *байструк*²²⁾.

Але в дальших випадках годі думати про вплив Шевченкової говірки, якщо навіть припустити слабкі північні впливи на неї:

3. Перед початковим *о*- не буває типового для південно-київських говірок протетичного *г*: *оріхи*, *виострю*²³⁾;

4. Ненаголошені *о*, *у*, за рідкими винятками, не плутаються²⁴⁾;

5. В іменниках типу *зілля* поруч нормального *-а* є випадки з *-е* після подовжених приголосних: *весілле*, *возліссе*, *камінне*²⁵⁾;

6. У дієсловах 2 дієвідміни в 1 особі одн. *д* переходить у *ж*: *нужу*, *блужу*, *посажу*;

7. Присвійні прикметники в наз. мн. мають закінчення *-и*: *царевы князи*; спорадично також інші прикметники: *мы жонаты*, *булы б багаты*²⁶⁾;

8. Часті нестягнені прикметники. За підрахунком Синявського 833 нестягнені форми на 1892 стягнені²⁷⁾. Варт додати до цього, що дуже часто нестягнені прикметники виступають без стилізаційної функції, не архаїзуючи й не фолкльоризуючи мови, як, напр., у «Наймичці»: «*Болящая* Щодень, щогодина, Ледве чути, питається»;

9. Дієслова 2 дієвідміни в 3 особі одн. зберігають не під наголосом закінчення *-ить*: *побачить*, *голосить*²⁸⁾.

10. Дієприкметники закінчуються на *-ений*, не лише на *-аний* (роблений)²⁸⁾.

Синявський хоче розглядати всі ці факти як вияв говірки Шевченка. На його думку, «діалектна батьківщина Шевченкова займала місце хоч і не на території північно-українського наріччя, але все ж доволі близьке до перехідних на північній основі говірок»²⁹⁾. «Українську мову йому «дала» рідна його Звениго-

---

Сулима. Рідко вживані прийменники в Шевченковій мові. Науковий збірник ХХVI, 1927, ст. 155.

21) О. Синявський. Дещо про Шевченкову мову. Україна 1925, 1-2, ст. 110.

22) Синявський. Елементи..., ст. 16-17.

23) Синявський. Елементи..., ст. 19.

24) Синявський. Дещо..., ст. 106.

25) Синявський. Елементи..., ст. 15-16.

26) Синявський. Дещо..., ст. 107; Елементи..., ст. 23.

27) Синявський. Елементи..., ст. 20.

28) Синявський. Дещо..., ст. 103.

29) Там таки, ст. 109.

родщина,... коли ще лексично він збагачував її з інших джерел, то така річ як морфологічна структура, а особливо звукова система цілком завдячують Звенигородщині», — вважає Синявський ³⁰⁾.

Пристати на це важко. Північні говірки не сягають так далеко. Що перехідні говірки «доволі близькі», не пояснює появи північних елементів у говірці поетового рідного села. Синявський припускає, що в Шевченка не було активного зацікавлення мовою. Щоб довести це, він посилається на хаотичний рукопис Шевченкових рукописів. Але неуважність до письма не означає неуважности до мови. Шевченко не був байдужий до питань мови. У листі до Корсуна з січня 1842 р. він писав: «Тільки дрюкуйте своєю граматыкою, бо вона мени дуже полюбылась» ³¹⁾. Збірки лексично-фразеологічних матеріалів були в сфері його інтересів. Його високу оцінку «Записок о Южной Руси» П. Куліша ³²⁾ можна віднести до всіх трьох складників збірки — фолкльорних, літературних і мовно-фразеологічних матеріалів.

Далеко природніше буде вбачати в північно-українських елементах мови поета, число яких до речі до часу заслання Шевченка не меншає, а радше більшає, вплив на нього, з одного боку, безпосередньо літературної традиції, а з другого і головне, — вплив його друзів і знайомих з поміщицько-письменницьких кіл. Це був період, коли поет обертався переважно серед цих кіл, і попри часткові відштовхування від них, йому було не легко уникнути їхнього впливу. Цілком природно, що до певної міри Шевченко в манерах і в мові пристосовувався до цього свого нового оточення. У літературу Шевченка впроваджував чернігівець Гребінка (з Пирятинського повіту Полтавської губ.). Ще в Петербурзі до Шевченкового найближчого оточення належали пирятинець В. Григорович і Г. Тарновський з Борзенщини. Оточення мочеморд мало за осередок маєток Віктора Закревського Березові Рудки на Пирятинщині, роман Шевченка з В. Репніною відбувався там таки (Яготин). Ми знаходимо Шевченка раз-у-раз то в Тарновського в Качанівці (Борзенщина), то в Лизогуба в Седневі (Чернігівського пов.), у Волховських у Мосівці (Пирятинщина), у Бальменів у Линовицях (Пирятинщина), у Афанасьєва-Чужбинського в Ісківцях (Лубенщина), у Галаганів у Сокиринцях (Прилуччина), у Й. Бодяньського в Густинському монастирі (Прилуччина). Серед знайомих Шевченка ми зустрічаємо Віктора Забілу (Кукуріковщина, Борзенського пов.), Солонин, Селецьких, Капністів, Бурковських, Лукашевича — і всі вони зв'язані з тією ж територією і, безперечно, ко-

30) Там таки, ст. 102.

31) Т. Шевченко. Повне видання творів, т. XI. За ред. Павла Зайцева. Варшава - Львів 1935, ст. 19.

32) Там таки, ст. 156.

ли говорили по-українськи, вживали говірки чернігівського типу. Мемуарист засвідчує, що багато пань з цього оточення читали Шевченкові його поезії, і «він особливо хвалив чистоту полтавської говірки», — у суті речі це була чернігівська говірка в її південній частині. У Москві Шевченко теж зустрічає насамперед представників північних говірок — О. Бодяньського й М. Щепкина. Київський період приносить близьке знайомство з вороніжцем Костомаровим і надто з такими виразними чернігівцями, як П. Куліш і В. Білозерський з сестрою. Серед кирило-методіївців можна згадати ще пирятинця Андрузького ³³).

Розуміється, були серед українських друзів Шевченка й люди з інших теренів, але кількісна і якісна перевага чернігівців не підлягає сумнівові. У цьому слід перше, ніж деінде, шукати причини того, що елементи північно-української традиції української літературної мови не були перекреслені в поетичній мові Шевченка, хоча роля їх була, звісно, другорядна. Є й прямі вказівки, що «чернігівці» правили деякі твори Шевченка, напр., О. Бодяньський — «Гамалію», П. Куліш — «Наймичку» та ін. ³⁴). Майже релігійна шана Кулішева до української мови («Украина и украинский язык сделались теперь моею истинною святынею» ³⁵) мала логічним наслідком вимогливість до мови літературних творів, що виходили з-під пера кирило-методіївців.

Виділити північно-українські елементи в словнику Шевченка при теперішньому стані українського мовознавства, коли не порядкуємо ані словниками говірок, ані словниками мови окремих письменників, а зокрема надто мало знаємо з цього погляду про рідну говірку Шевченкову, — річ майже неможлива. Проте, можна висловити припущення, базуючися між іншим на позначках у словнику Грінченка, що північно-український характер мають такі вжиті Шевченком слова, як *заверюха* («Катерина»), *покотьоло* 'кружало' (там таки), *ралець* («Гамалія»), *буцім* 'наче' («Сон»), *бадьоритися* (там же), *шматок* 'кусень', 'кавалок', («Сліпий»), *багно* 'болото' («Посланіє»), *цуратися* 'зрікатися', («Посланіє»), *вадить* 'нудить' (там же), *луда* (там же), *ковтун*

---

33) Відомості про знайомих Шевченка в 40 роки беру з книжок О. Кониський. *Жизнь украинского поэта Т. Г. Шевченка*. Одеса 1898, ст. 129 - 235; М. Шагинян. *Тарас Шевченко*. Москва 1946, ст. 140 - 171; П. Зайцев. *Життя Тараса Шевченка*. Мюнхен 1955, ст. 48-147. Відомості про походження кирило-методіївців ласкаво подав мені Музей-Архів УВАН у Нью Йорку.

34) У листі до Бодяньського з 13. 5. 1844 р. Шевченко пише: «Гамалія» не поправлений, як ми з Вами тоді поправляли, бо без мене надрюкований полукацапом», — *Твори*, XI, ст. 30. Про «Наймичку» див. там таки, ст. 187 (Лист до Куліша з 5. 12. 1857).

35) Лист до Оп. Марковича з 14. 3. 1846, опублікований В. Міяковським у розвідці «Люди сорокових років» — «За сто літ» 1, Київ 1927, ст. 50. Пор. у цій же публікації дуже цікаві висловлювання на мовні теми в листі Куліша до Костомарова з 27. 6. 1847 і П. Сердюкова до Куліша (Ст. 53-54, 70-75, особливо ст. 72).

(«Відьма»), *стужа* (там же), *стрига* (там же). Можливо, що ці слова ведуть нас до чернігівських говірок.

Переважна більшість цих слів уже була використана в літературній традиції до Шевченка. Наприклад, у Павловського знаходимо *заверюха* (95), *покотьоло* (52), *шматок* (66), *багно* (25), *цураюся* (64), *вадить* (28), *ковтун* (40); *буцім*, *ралець* фігурують у Котляревського. Настанова на використання лексики з різних діалектів може бути проілюстрована вже з «Катерини», де на протязі однієї сторінки читаємо: «Реве, стогне *хуртовина*» — «Утомилась *заверюха*» — «Еге, бачу, яка *фуга!*»

У другій половині 19 ст. чернігівські елементи в мові активно підсилював Куліш, вплив якого був тим більший, що він був не тільки сам письменник, а і редактор, і організатор літератури, до того ж винятково темпераментний і рухливий. Йому разом з Оп. Марковичем завдячує, мабуть, чернігівські елементи своєї мови Марко Вовчок. Пізніше таку ж роллю відігравав Грінченко. Поза цим його вплив виявився в упорядкуванні ним найавторитетнішого словника української мови. Там Грінченко особливо широко використав зібрані ним і іншими на Чернігівщині фолклорні й діалектні матеріали. Та й поза тим питома вага чернігівських елементів у словнику Грінченка, узятих чи то з фолклору, чи то з письменників-чернігівців, незмірно більша, ніж місце Чернігівщини в загальній території України³⁶). А визначальний вплив словника Грінченка на дальший розвиток літературної мови — факт безперечний, хоч і не досліджений у деталях.

Так створилася та ситуація, що в 19–20 ст. північні говірки поволі відступали й відступають перед південно-східними, але вплив північних говірок у їх чернігівському варіанті на літера-

---

36) Погляд А. Шахматова про недостатню репрезентацію північно-українських говірок у словнику Грінченка («Мы отметили в словаре, собранном редакцією «Киевской старины»..., опущение северно-малорусского лексического материала, лишь случайно проникшего из подвергшихся сплошной выборке этнографических сборников» — А. Шахматов. Отзыв о словаре украинского языка, представленном редакцією журнала «Киевская старина» на соискание премии Н. И. Костомарова. Отчет о присуждении премии Н. И. Костомарова за словарь малорусского наречия 29 декабря 1905 г. СПб. 1906, ст. 10, пор. також ст. 46) в дійсності стосується до говірок Менської, Гродненської, Седлецької й Люблинської губернь (5), себто говірок, найдалі висунених на північ, перехідних до білоруських і південно-білоруських. Про справді чернігівські елементи Шахматов писав: «Впрочем, далеко не весь северно-малорусский материал подвергся исключению. Мы находим в словаре ссылки на тексты, записанные в тех частях Черниговской и Вольнской губерний, также Радомысльского уезда, которые принадлежат к области северно-малорусского наречия» (7–8). З другого боку, як свідчить В. Чапленко (Українська літературна мова, XVII ст. — 1917 р., Нью Йорк 1955, ст. 273), І. Нечуй-Левицький, з властивим йому нахилом перебільшувати, закидав 1905 року й пізніше чернігівську орієнтацію «київській спілці» упорядників мови (С. Єфремов, Грінченко та ін.).

турну мову, хоч і не такий великий, як на початку 19 ст., мав тривалий характер. Він не був такий активний і гвалтовний, як вплив Галичини, тому він не спричиняв таких запальних дискусій. Але своєю сталістю й послідовністю він чимало сприяв синтетичному характерові української літературної мови. Твердження про киево-полтавську основу її (власне, південно-київську й південно-полтавську) і з цього погляду потребує якщо не заперечення, то чималого обмеження, а вся історія літературної мови постає перед очима дослідника далеко складнішим і динамічнішим процесом.

Нью Йорк, 1955.